



Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo



Том / Volume XXIX (2021).
Книжка / Issue 1

ПРОХОДИТЕ В КАВКАЗ И МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Живко ВОЙНИКОВ*

PASSES IN THE CAUCASUS AND LOCATION OF THE BULGARIANS

Zhivko VOYNIKOV

Abstract: *The Bulgarians appeared in the Caucasus in the 1st century AD or under the first rulers of the Arsacid dynasty in Armenia. Armenian chroniclers report that the “country of the Bulgarians” was situated in the gorges of the Caucasus. Some Syrian chroniclers note that the Bulgarians lived behind the Caspian Gates (e.g. Pseudo-Zacharias Rhetor), while others (e.g. Michael the Syrian) claim that the Bulgarians/Puguri lived behind the Torah Gates, which got its name from the city of Caspia, nowadays the town of Kaspi in Georgia. Thus, it becomes clear that the Torah Gates of Michael the Syrian and the Caspian Gates of Pseudo-Zacharias are one and the same thing – the Darial Gorge. Due to superficial knowledge of the Caucasus’s historical geography, the Torah Gates are identified with the Chor/Tsor or Derbent Pass in historiography. The Chor Pass cannot be identified with Derbent, but with the Alazani Valley or Ptolemy’s Albanian Gates. The Ashkharatsuits (or “Ancient Armenian geography”) also reports that the Bulgarians lived in the Western Caucasus, or in the territories of modern Kabardino-Balkaria and North Ossetia.*

Keywords: *Caucasus, Caspian Gates, Darial Gorge, Torah Gates, Chor Pass, Derbent, Chor/Tsor, Chor Pass, Albanian Gates, Bulgarians, Barsils, Khazars, Alans, Armenia, Kingdom of Iberia, Caucasian Albania, The Bulgarian Mountain.*

1. Каспийските врати / Торайски врати / Дарял

Първото известно споменаване на българите в Кавказ е в „История на Армения“ от Мовсес Хоренаци (V в.): „В дните на Аршак станаха големи смутове във веригата на голямата Кавказка планина, в страната на българите¹. Много от тях се отделиха, и дойдоха в нашата страна, като се заселиха за дълго време в подножията на Кол (Кол, земя, съседна на Вананд, където преди това се преселили българи, водени от владетелят им Вунд, по времето на Валаршак², баща на Аршак), където има плодородна и хлебоносна земя“ [Мовсес Хоренаци, 1990, с. 61].

* **Живко Войников** – доктор, независим изследовател; България; @ wojnikov@mail.ru

¹ Напр. във френския превод на М. Хоренаци „страната на българите“ е преведена като “pays de Boutzara“ или „страната Буцара“, поради липсата на исторически знания за българите въобще през това време. Вж. [Moïse de Khorène, 1836, p. 71].

² Образът на Валаршак, първия Аршакид, управлявал Армения, според Мовсес Хоренаци е митичен и сборен, обединяващ образите на историческите личности Арташес Велики (189–159 г. пр.н.е.), основател на предходната династия на Арташесидите, и на Трдат I Храбри (52–58, 62–66, 66– (?), но след 77 г.). Древните арменски автори смесват двете династии – Арташесиди (189 г. пр.н.е. – 12 г. от н.е.)

Същото пише и Ованес Драсханакеертци (X в.): „Във времето на неговото царстване някои от евреите, живеещи в Земята на булкарите (т.е. българите), която е в клисурите на Кавказ, се отделили и се преселили в подножията на Кол“ [Драсханакеертци, И. 1986. гл. 1.]. Описваните събития стават по време на първите Аршакиди на арменския трон, т.е. в I в. от н.е.³. Това, което научаваме от арменските летописци, е, че българите живеят в планината Кавказ, без те да уточняват къде. Единствено Мовсес Хоренаци пише, че дивите племена, които се подчинили на Валаршак, имайки предвид българите, „живеели в северната равнина и подножията на голямата планина Кавказ, в долините и дългите, дълбоки планински клисури, простиращи се до южните склонове на планината към широкия вход на равнината“ [Мовсес Хоренаци, 1990, с. 61].

В известното изброяване на народите, живеещи северно от Кавказ, от анонимния преводач на Захарий Ритор (писано около 555 г.), съвсем ясно се посочва, че българите са обитавали Западен Кавказ: „Базгун (bzgwn) е земя със (свой) език, която достига „Каспийските врати“ и морето, които се (намират) в хунските (hwny) предели. Зад вратите живеят баургари (bawrg), със (свой) език, народ езически и варварски, те имат градове, и аланите (lhwn), и те имат пет града. В пределите на Даду (ddw) (дидойците) живеят в планините, те имат крепости. Унгур (wngwr) е народ, живеещ в палатки (шатри), угар / угр (wgr), сапир / спр (spr), бургар (bwgr), куртрагар (kwtrgr), авар / абр (br), хазар / касар (ksr), дирмар (d`rnr), сиургур (syrgwr), багарсик (b`grs`q), кулас (kwls), абдал (bdl), ефталит (`pllt), са тринадесет народа, които живеят в палатки (шатри), препитават се с месо от домашни животни, риба и диви зверове, както и чрез оръжието“ (т.е. чрез набези и наемничество) [Митиленский, З. 1939, XII, 7; Zachariah of Mitylene, 1899, XII, 7; Jan Pieter N. Land, 1870, III, 337].

Базгун (bzgwn) е Абазгия (Αβασγία) – Абхазия, която се простира от Черно море до Дарял, следователно „Каспийските врати“ са проходът Дарял, образуван от пролома на р. Терек. Даду е Дидоегия или Дидо – Югозападен Дагестан (съвр. Цунтински район), който на запад граничи с Грузия. Отгук следва, че няма как „Каспийските врати“ да са друг проход освен Дарял.

Другите племена са: унгур – оногури, угар – угри, сапир – савири, бургар – българи, алан / алхун – алани (алхани)⁴, куртагар – котраги, авар – авари, касар – хазари, дирмар – дзымыр (осетинците – кудари, обитавали около изворите на р. Ксани), сиургур – сарагури, багарсик – барсили,

и Аршакиди (12–16, 34–35, 37–42, 52–428 г.), обединявайки ги в една – Аршакиди [Тер-Григорян-Демьянюк, Н. 1985, pass.].

³ Първият Аршакид, управлявал Армения, е Вонон (12–16 г.), свален от римляните и заменен с тяхното протеже Арташес III Зенон (18–34) от Понтийското царство. Той не се жени и няма наследници. След неговата смърт партияният цар Артабан III поставя своя син Аршак, като втори етнически партиянин Аршакид на арменския трон, но той става жертва на заговор. След убийството му Артабан III поставя на трона за кратко друг свой син – Ород (35–37), брат на Аршак, за цар на Армения, но последният е прогонен от съвместен римско-иверски поход в Армения. Тогава на арменския трон е поставен Митридат, брат на иверския цар Фарасман. Скоро обаче по неясни причини своенравният император Калигула (37–41) сваля Митридат в 37 г. Окован във вериги той е изпратен в Рим. През това време Артабан III отново поставя сина си Ород на арменския трон. Той управлява до 42 г., но липсват данни за неговото управление. След убийството на Калигула император Клавдий (41–54) освобождава Митридат и го връща на арменския трон в 42 г., а Ород е прогонен. Скоро отношенията между братята Фарасман и Митридат се обтягат до крайност. Митридат е отстранен чрез заговор, убит е от своя племенник Радамист по поръчение на баща му Фарасман. От настъпилото междуцарствие се възползва тогавашният партиянски цар Вологес (Валарш / Валаршак) I (51–78), който завладява Армения и поставя на трона своя брат Трдат (Тиридат) [Меликишвили, Г., Лордкипанидзе, О. 1989, с. 198–201]. Трдат I Храбри не е първият Аршакид в Армения, но утвърждава Аршакидите на арменския трон. А връзката между Вологес, което в арменски се произнася Валарш/Валаршак, и брат му Трдат I е отразена в легендата за партиянския цар, който поставил своя брат на арменския трон.

⁴ Това неясно название на аланите (алхуни) прави паралел с названието на единия от нартските родове – Алагата, или Алгон, (та = осет. –tæ). Вероятно имаме някакво по-рядко срещано название на аланите – алгон, алхун, отразено от Псевдо-Захарий Ритор. Например и днес в Чечения, на р. Сунжи, съществува селище Алхан-юрт, отразяващо това название.

кулас – неясно (народ, свързан с топонимите Хулаш, Хулашлы, или Улашлы в Кубатлински и Геокчайски район на Азербайджан, Улашликент – в Дагестан), абдал и ефталит са синоними – ефталити. Багарасик са съседни на кулас, т.е. обитават територията на Дагестан, а кулас е съобщено съвместно с абдел и ефталит. Не е изключено това да е част от ефталитското племе халачи, преселено там от персите [Гейбуллаев, Г. 1986, с. 24].

За българите се съобщава два пъти, един път като „баургар“ – народ, живеещ в градове, и втори път като „бургар“ – скотовъдци, живеещи в шатри. Двамата варианта на името са изписани по един и същ начин, с изключение на две диакритически точки върху „бетх“ при първото споменаване. В несторианското сирийско писмо ܒܘܪܓܪ – bā [Гаршин, Ш. 2005, pass.] и формите баургар/бургар – са напълно еднакви. Това показва, че авторът е ползвал различни източници, които се е опитал да обедини.

Относно подреждането на народите (фиг. 1.) ясно се вижда, че то върви от запад на изток. Абазгия (или Абхазия) е най-западно разположена и съобщена първа, като простираща се от морето (Черно) до „Каспийските врати“. Това трябва да се уточни, тъй като в литературата (наша и чужда) се е наложило изцяло погрешното мнение, че „Каспийски врати“ и „Торайски врати“ са проходът Дербент (в превод от персийски означава ‘проход’), наричан Чор.

Изброяването на номадските народи също започва от запад на изток – най-западно са оногурите (около Азовско море, според Равенския анонимен космограф: „... над морето Понт се намира страната Оногория“ [Ravennatis Anonymi, liber-IV]), под тях са угрите, савирите, българите, куртрагар и т.н.

Сведението на Псевдо-Захарий е изключително важно, тъй като дава точното разположение на българите в средата на VI в., в Кавказ – между Абхазия и Дагестан, на север от прохода Дарял, като преки западни съседни на аланите.

Друг сирийски автор, Михаил Сирийски (XI в.), посочва същото разположение. Легендата за тримата братя, дошли от планината Имеон, е широко дискутирана, така че ще се спра само на положението в Кавказ: „Другите двама братя дойдоха в аланската страна, която се нарича Барсилия, чиито градове бяха построени от римляните, един от които е Каспия, наричана още Порти Торайски (T`gāuē). Българите (Bulgāryē) и пугурите (Puguryē) бяха някога си християни. А когато един чужд народ наложи господството си и зацарува над онази страна, те бяха наречени хазари, по името на по-стария брат, който се наричаше Хазариг“ [Dickens, M. 2010, pp. 10–11; Подбрани извори..., 2002, с. 24].

Градът Каспия се нарича още и Порти Торайски, което дава възможност за ясно определяне на местоположението. На „Картата на Касторий“ или “Tabula Peutingeriana” в сегмент XI е посочен град Casrea (Каспия) – на изток от Колхида, на р. Кирус (Cyrus), който отговаря на грузинския град Каспи, намиращ се на р. Кура (фиг. 2.). Районът Каспи е локализиран в историческата област „Шида Картли“ (Горна Картли, груз. Zeda – горен), разположена непосредствено на югоизток от Южна Осетия. От Каспи по долината на р. Кура и долината на р. Арагви се стига до „Крестовый перевал“ (Кръстовия проход) и по пролома на р. Терек, известен като Дарял, и се пресича Кавказ (Грузинския военен път). Това твърде важно уточнение показва, че проходът „Порти Торайски“ е Дарял.

Самото название „Торайски“ идва от грузинската историческа област Тори, която днес е известна като клисурата Боржоми. Тори е историческа област в Централна Грузия, сега част от Самцхе-Джавахетия и Месхетия. Разположена е между Триалетия, Имеретия и Шида Картли. В средновековна Грузия Тори е наследствено владение на рода Гамкрели (известни и като Торели). Името „Тори“ произлиза от древното кавказко племе „торети“, живяло някога там, впоследствие асимилирано от иверите (грузинците), и се използва до XV век.

Древният път е вървял от Батуми през Боржомската клисура (Торайските врати) към гр. Каспия и оттам – към Дарял. Каспи е важен междинен пункт, от който вече се навлиза в планината, и затова градът е наречен Торайска врата, идвайки от планината, от Каспи се влиза в Тори (Боржоми).

Страната Барсилия е ясно локализирана на територията на т.нар. Първа Сарматия или Азиатска Сарматия на Птолемей, започваща от р. Танаис (Дон), на изток до Рипейските планини (Урал), обхващаща земите на съвр. Дагестан, от прохода Дарял, наричан още и „Каспийски“ (от името на града), до Дербент и Каспийско море (фиг. 3.).

В древността са познати три прохода с името „Каспийски врати“. Единият е в планината Елбрус при град Казвин в Северен Иран, вторият е в района на Дербент и третият е Дарял. Самото название „Каспийски“ е свързано с древния народ каспии, обитавал територията на Дарял до планината Елбрус, южното крайбрежие на Каспийско море и долината на р. Кура. След скитското нашествие през VII в. пр.н.е. единството на каспиите е разкъсано и тези, които останали в Източна Грузия, са асимилирани от древните ивери (грузинци). Останало е само името на града Каспия (съвр. Каспи), от който започва пътят през Кавказ.

Страбон описва този проход така: „5. от земите на северните номади тръгва труден тридневен планински път, който достига до тясната речна долина на река Араг (Арагви), откъдето започва път, който може да се премине от един човек за четири дни. В края на пътя има непристъпна крепост (гр. Армази). (...) Този проход е използвал Помпей при похода си към Армения“ (б.а. в 66 г. пр.н.е.) [Страбон, 1964, 474–475].

Йосиф Флавий (I в.) в книгата „Юдейските древности“ съобщава за две нападения срещу Армения. Първото е през 35 г., когато царете на Иверия и Кавказка Албания използват „племената на скитите“ и им „отворили Каспийските врати“ (Дарял), за да опустошат Армения.

Следващото аланско нападение през в 72 г., в края на управлението на арменския цар Трдат I Храбри. Йосиф Флавий косвено посочва че „скитите“, обитаващи около Меотида и Танаис, които се наричат „алани“, встъпили в преговори с царя на Хиркания, който им отворил „Вратите на Александър“ и те нахлули в Армения. Под Хиркания той разбира не областта на изток от Каспийско море, а Вркан, или Източна Грузия, както са я наричали арменците.

Под названието „Вратите на Александър“ Йосиф Флавий има предвид прохода Дарял, а според митологичната традиция се свързва с Александър Велики, който го затворил с железни врати, за да не нахлуват дивите народи на Севера (Гог и Магог или Джуч и Маджуч). Птолемей поставя същия проход на изхода на р. Терек към Моздокската равнина, или на север от Дарял, т.е. прави разлика между двата прохода, а Дарял нарича „Сарматски врати“.

Друг римски автор, Марк Аней Лукан (39–65), в „За Гражданската война, VIII. 215–225“ споменава, че „зад Каспийските врати живеят суровите и вечно войнствени алани“ [Гаглойти, Ю. 1999–2000, част 1, сн. 25, 33].

Плиний описва похода на Корбулон в Армения, 90 години по-късно след Помпей, през същия проход, и уточнява, че войските на Корбулон достигнали Армения през прохода „Кавказки врати“, който се намирал в Иверия, и се учудва, че някои римляни погрешно го наричали „Каспийски врати“. По средата на прохода преминавала реката Дирикдон (Dirikdon), т.е. Терек-дон, река Терек: „Тук аз трябва да поправа една грешка, правена от мнозина, даже и от тези, които наскоро взеха участие в похода на Корбулон в Армения; те грешат като казват че проходът „Кавказки врати“ в Иберия (Иверия, Грузия), за който казахме, трябвало да се нарича „Каспийски“, и така дори го обозначават на картите, които ни изпратиха оттам“ [Известия древних писателей..., 1884, част 1].

Всъщност Плиний греша, тъй като названието, което предлага, така и не се налага и не измества утвърдилото се „Каспийски врати“, а на практика посочва, че това е същият проход, отвъд който живеят българите и за който векове по-късно пишат анонимният преводач на Захарий Ритор (Псевдо-Захарий) и Михаил Сирийски.

Тацит в своите „Анали“ описва същите събития и нарича Дарял „Каспийски път“: „Но Иверите, господарите на тази страна, бързо пропуснали по Каспийския път сарматите, тръгнали срещу арменците, тъй като сарматите, които тръгнали срещу партите, били спрени, поради това, че врагът успял да затвори всички проходи, освен един – този между морето и крайните склонове на Албанските планини, който обаче бил непроходим през лятото“ [Казиханова, А.

2000. гл. 1. 3]. Последният приморски проход вече е точно Дербент, но все още не носи това име, тъй като крепостта и стената, които го затварят, ще бъдат построени много по-късно от Сасанидите (шаховете Йездигерд II, Пероз, Кавад и Хосров I Ануширван).

Локализацията на „Каспийските врати“ се посочва косвено от Птолемей: „В близост до гр. Армактика (Армази / Мцхета), срещу града се намират Сарматските врати: „...след това е страничната граница на Колхида. Следва границата на Иверия; тук се намират Сарматските врати, и нататък се простира Албания до Хирканското море, където е устието на р. Соана (Сулак)“.

„Сарматските врати“ на Птолемей съвпадат с „Каспийските врати“ на другите автори. Птолемей обаче посочва два прохода с това название, един западен – Дарял, и един по-източен (пролома на р. Аргун) към границата с Албания.

В един от надписите на император Веспасиан (114–115 г.) е споменат „славният княз Амазасп, брат на цар Митридат, чиято родина се намира зад Каспийските врати“, т.е. Иверия и Дарял. Става дума за брат на иверския владетел Митридат III (106–116), живял в Рим.

Векове по-късно Прокопий Кесарийски в своята „История на войната с персите“ пише, че на север от пределите на Иверия (Иверия) започва тесен и стръмен път, дълъг 50 стадия, който се издига в планината и достига до място, представляващо „сътворени от природата врати“, които от древни времена са наричат Каспийски. След като се премине планината, започва равнина, достигаща до Меотида [Сулейманова, С. 2013, с. 92–93].

Названието Дарял се налага след III в., когато Сасанидите поставят под свой контрол прохода (252–253 г.). Произлиза от перс. „Дар-и алан“ (Dar-e Alān) или „врата на аланите“. Това название „Дариалан“ се използва в грузинския летопис „Картлис Цховерба“. Самото название „Дарял“ по-късно е преосмислено през осетинския език като „висок проход“ или „високи врати“ – *duaгы wala / duaгы uala*. Напр. татарите при своите походи през XIII в. вече използват осетинската форма *Darioly* [Коцоев, А. 2016, № 2].

2. Чор / Албански / Хонски врати

Трябва да изясним местоположението на прохода Чор. Традиционно, поради повърхностното познаване на историческата география на района от западноевропейските учени, той се свързва с Дербент. Това идва от близостта с местното название Чол – ‘стена’. В лакски *čira*, лезгински (арчийски) *čeg*, хиниалугски *čäğä*, кайтакски *čali*, даргински *čullı*, табасарански *cuq, cali* – ‘стена’, лезгински *qula* – ‘преграда, капак’. Укреплението Дербент е известно като „Каменната стена“ [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, pass.].

В описанието на Азия в „Ашхарацуйц“ се казва: „...маскутите, (живеят) до самото Каспийско море, където достига веригата на Кавказ и където е издигната Дербентската стена, голяма твърдина в морето“ [Патканов, К. 1877, вж. Азия]. В превода на „Ашхарацуйц“ от Арсен Сукри на френски език (1881 г.) в същият пасаж е добавено, че Дербент се е наричал „вратата Джор“: „Du côté du nord de cette dernière mer, est l' habitation des Messagètes dans la plaine Vardanienne jusqu' à la Mer Caspienne, où arrive une chaîne du Caucase. Il ya la muraille de Derbend, c'est-à-dire la Porte de Djour, qui est une énorme tour au milieu de la mer“ (От северната страна на споменатото море обитават масагетите, на Варданската равнина до Каспийско море, където достига веригата на Кавказ. Тук е стената на Дербент, тоест Вратата Джор, която е огромна крепост на сред морето) [Soukry, A. 1881, p. 37].

Самото название Дербент е късно, появява се през V в., едва по времето на сасанидските шаховете Йездигерд II (439–457), Пероз I (459–484), Кавад I (488–531) и Хосров I Ануширван (531–579), преградили пътя, идващ от Дагестан, разположен между Каспийско море и най-източните склонове на Кавказ, с висока крепостна стена и изградили самата крепост Дербент (от перс. *Darband*, от израза *dar band* – ‘затворена врата’). Това е същият проход, който Тацит нарича „приморски“. Що се отнася до направената от Сукри връзка на Дербент с Джор (Чо-

рай), то тя идва от названието за стена в някои местни кавказки езици: лакски *ġiga*, лезгински (арчийски) *ġeg*, хиниалугски *ġägä*. В един момент, когато вече е построена Дербентската стена, става припокриването на по-старото Чор с местното название Чер /Чар /Чира.

Така че Чор е друг проход, разположен по-западно от Дербент. До построяването на Дербент. Там е имало крепост, наречена Жалгъа, отбелязана и от Птолемей, като Гелда (или Джелда). Названието идва от лезгинското *ġalgġa* – съчленение [Нагиев, Ф. 2014, pass.]. М. Гаджиев уточнява, че Джалган е планинско възвишение, разположено до Дербент [Гаджиев, М. 2014, с. 20].

Строителството на това грандиозно съоръжение започва при шах Йездигерд II (439–457), когато се изгражда крепостта Дербент, по-точно нейната цитадела Нарин-кала, разположена на самото Джалганско възвишение. Вторият етап от строежа е свързан с изграждането на Даг-бар, или „Планинската стена“, която започва от цитаделата и навлиза на 42 км в планината, вървейки по хребета Кара-сърт (Черния хребет). И крайният етап на строителството е по времето на Хосров I Ануширван (531–579), като стената завършва в областта Табасарн и е допълнително укрепена. Най-западното укрепление на стената се е намирало до съвр. селище Хучни на р. Рубас. Ат Табари нарича стената „Вратата Сул“ във връзка с неуспеха на тюрките, водени от Синдижибу (Истеми каган), да я преминат през 570 г. И днес от Космоса се виждат руините на Даг-бар [Гаджиев, М. 2008, с. 8–36]. Вратата Сул показва ясна връзка с названието Чол, а не с Чор (фиг. 4.).

Проходът Чор се споменава многократно от арменските автори във връзка с нападенията на „северните народи“ в Иверия (Грузия), Кавказка Албания (Алуанк) и Армения, много преди построяването на Дербент. Мовсес Хоренаци съобщава за смъртта на цар Валаршак (II): „...В дните му (на Валаршак) като се обединили множествата на северняците, сиреч на хазарите и базилиите, излезли от вратата Чор начело със своя предводител, някой си Внасеп Сурхап...“. Степанос Таронечи също пише за „хазири и базили“, а Ухтанес – за хазари и барсеги, т.е. барсили (с буквата *lad* „л“, която в съвр. арменски се произнося като „гх“, а в древноарменски – „лх“)⁵ [Голийски, П. 2006, с. 80; Brosset, M. 1870, p. 245].

Вардан Аревелтци в своята „Всеобща история“ вместо за барсили, пише за българи: „В дните на Валарш народите Булгхари и Хазири, водени от царя им, някой си Внасеп Сурхап, достигнали до р. Кура и се разположили на голям стан. Валарш ги нападнал, победил и преследвал до прохода Чор, но една стрела го улучила и той умрял след двадесетгодишно управление“ [Эмин, Н. 1861, часть 1].

За началото на III в. „Картлис Цховреба“ съобщава, че по времето на цар Амазасп, двалите, овсите и другите северни народи нападат Грузия и гр. Мцхета, но Амазасп успява да ги победи и прогони, като убива и предводителя им. В следващите години част от западните еристави (аристокрацията) се разбунтували срещу него и поискали от царя на Армения да постави на трона своя син. Арменците подтикват овсите (аланите) да нападнат от север и съвместно с въстаналите еристави разгромили войската на Амазасп, а самият той загинал. Събитието е датирано: „когато цар на Армения станал Косаро (Хосров I Велики (198–216), син на убития Валаршак II), същият Косаро, който воювал с персийския цар Касре (Шапур I). „Цар на Армения станал Косаро. Този Косаро, цар арменски, започнал война с персийския цар Касре. И му помогнал (на арменския цар) иверския цар Аспагур (265–284), като отворил „вратата на кавказците“ (Кавказките врати, другото име на Дарял) и пропуснал овсите, леките и хазарите, да дойдат на помощ на арменския цар Косаро и да воюват против персите...“ [Картлис Цховреба, 2008, 38; Джафаров, Ю. 2003, с. 13–14; Габуев, Т. 1999, с. 46–47].

Хосров I е съвременник на първия сасанидски владетел Арташир I Папакан (224–240), а Хосров II (252 г.) – на сина му Шапур I (240–270), а иверски цар тогава е не Аспагур, а предшественикът му Митридат IV (249–265). Трдат II и Хосров водят 12-годишна успешна война от 226 до 238 г. с Арташир I и отстояват независимостта на Армения. След смъртта на Трдат,

⁵ Във френския превод на Brosset, с. 245 “Khazars et Barseghs”.

Хосров II управлява около година и е убит след заговор на Шапур I от партияния емигрант в арменския двор Анак от рода Сурен [Картлис Цховреба, 2008, 39]. Следва персийска окупация и управление на сасанидското протеже Артавазд (252–287). Не е ясно Хосров II брат ли е, или син на Трдат II, но са управлявали съвместно? Съществува и мнение, че това е една личност – Трдат II Хосров [Арутинян, А. 2016, с. 296–297].

Друг арменски автор, Агатангел, нарича „северните народи“ отвъд Кавказ с общото име „хони“ и съобщава, че наследникът на убития Валаршак II – Хосров I (но в случая става дума за Трдат II, 217–252), използва наемници „хони / хуни“ през 224 г., за да воюва със сасанидския владетел Арташир I в защита на своя сродник, сваления последен партиянский цар Артабан IV (213–225). Преди това обаче Хосров I нахлул в земите на „северняците“, разгромил ги, отмъстил за смъртта на баща си и взел много заложници [Агатангелос, 2004, гл. Житие и история св. Григора].

Ако въстанието на западните еривани е в началото на управлението Хосров I, т.е. през или след 198 г. (?), нашествието на овсите (аланите) и северните народи в Грузия е в синхрон със споменаването на българите / барсилите и хазарите, които нападат Валаршак II през 198 г. Амазасп II, цар на Картли (Иверия), както се предполага, управлява в периода 185–189 г., а неговият наследник и племенник Рев I (189–217) е поставен на трона от ериванските въстаници. В този случай очевидно събитията, свързани със смъртта на Валаршак II, свалянето на Амазасп II и установяването на Хосров I, протичат на фона на голяма и продължителна акция на „северните народи“, или българи / барсили, хазари, овси (алани), и др. местни кавказки племена, в страните от Задкавказието. Така че нападенията на българи / барсили и хазари не са изолирани, а синхронни с големите акции на аланите и др. „северни народи“ към страните на юг от Кавказ.

Следващото голямо нападение на барсилите в Армения е при цар Трдат III Велики (287–330). Агатангел нарича нашествениците „масаха-хона“ (хони масагети), а Мовсес Хоренаци казва, че Трдат минава през земите на албаните, за да пресрещне нападащите го северни народи. За разлика от Агатангел, Хоренаци описва по-подробно събитието. Трдат достига Гаргарейската равнина (Карабахската степ) на десния бряг на р. Кура и пресреща барсилите (барсилите). Арменският цар предизвиква на двубой владетеля им и успява да го убие, като го разсича на две с меч си, след което барсилите отстъпват, без да дадат сражение. Трдат ги преследва до „земята на хоните“. Въпросното събитие е датирано в първите години от управлението на император Константин Велики (306–337). Мовсес Каганкатвази (Каланкатуази) разказва почти същото, а друг хронист – Зеноб Глак, в своята „История на Тарон“ нарича злополучния владетел на барсилите – цар на Северен Тедрахон.

Мовсес Хоренаци и Степанос Таронци разказват, че царят на барсилите хвърлил аркан и заловил Трдат, който разсякъл примката, а после встъпил в двубой с нападателя си, като го разсякъл на две с меч си и обезглавил дори коня му.

Аналогично „Картлис Цховреба“ съобщава за голямо синхронно нападение на овси и хазари в Грузия по времето на цар Мириан (Михран) III (284–361): „В неговото царстване хазарите и хоните извършвали чести нападения през Гетару (в близост до Чор, р. Гетару, днес Айричай, е приток на р. Алазани, като единият от ръкавите ѝ извира от Източен Кавказ, в близост до началото на р. Самур и има свързващ проход между тях. У Птолемей реката е наречена Геруа / Gerghua), но винаги са отхвърляни и прогонвани от иверците, чиито владения са по целия Кавказ от Черно до Каспийско море. Мириан предвожда лично войските си и укротява народите, обитаващи Кавказ до река Вардан (Кубан), често нападащи пределите на Иверия“ [Isarlov, R. 1900, p. 14].

Давид Багратиони също описва нападения на „северните народи“ по времето на Трдат III: „След като изгонил персите от Армения, Трдат тръгнал със своите войски, за да „укроти“ барзилите (барсилите), обитаващи Азиатска Сарматия, които опустошавали Армения, нахлуващи през прохода до града Дербент (всъщност става дума за Чор или за Гетару, Дербент е късна

интерполация). Достигайки местообиталищата на каркарците⁶, близо до Шуши, Трдат предлага на иверците заедно да накажат тези хищници. Иверците не подкрепят арменския цар и остават безучастни зрители на войната му с базилците. Трдат победил неприятелите си, но между иверите и арменците възниква взаимно недоверие в дружествените им отношения⁴. Въпросното събитие става по времето на император Диоклециан (284–305) и персийския шах Вахран II (276–293) [Багратиони, Д. 1971, отделение I, § 62]. Предвид възкачването на Трдат III през 287 г. нападението на барсилите е между 267 и 305 г. Михран III не само че не помага на Трдат в борбата му с барсилите, а изненадващо го напада и разбива, когато Трдат се връща от войната със северните народи.

Рафаел Исарлов в своята „История на Грузия“ посочва че през IV в., по времето на Мириан (Михран III), Грузия е нападната от „номадски племена, скити, хазари и булкари (българи)“ [Isarlov, R. 1900, с. 14].

Названието „Тедрехон“ идва от грузинското *tetri* – ‘бял’, т.е. „Бели хони“ (бели хуни). [Fähnrich, H. 2007, р. 193]. В житието на Петър Иверски се посочва че „белите хони“ са съседи на Иверия (Грузия). Текстът разказва за претендента за иверския трон Фарасман, който по времето на византийския император Аркадий (395–408), за да завземе властта, прибегва до помощта на „белите хуни“ (*lhewh` hwn`*), съседи на Иверия. Текстът споменава, че „белите хуни“ причиняват много беди на византийските поданици. В сирийския текст има буквална транскрипция, а не превод на гръцкото „левкохуни“. Събитията са преди появата на савирите през 463 г., което показва, че названието „бели хуни“ се отнася за барсилите и българите [Пигулевская, Н. 1941, с. 37–38].

Ухтанес, автор от X в., разказвайки за нападението на „северните народи“, уточнява, че Трдат се спуска в Гаргарейската равнина, достига границата на Алвания (Кавказка Албания – *Ałovanië / Алуанк*) и разсича на две царя на Балкх (*Baghk / Balkh*, с „*η*“ *lad*)⁷, което е твърде интересно и показателно предаване на известното от Хоренаци и другите автори за „басили / барсили“ и показва, че той подобно на Вардан, директно свързва българите с барсилите [Brosset, M. 1870, р. 267].

Относно „народа Балк“ Ухтанес уточнява, че „... името му е променено, тъй като за тях не се говори повече, като например за Чор в страната Дербент. Впрочем, в страната Утик⁷, в подножието на планината Аратис, един връх все още е наричан Барсалберд – Крепостта на Барсил. След това Трдат извършил поход срещу Шапух (Шапур I), син на Ардашир, начело на многобройна войска, с което завършил започнатото от баща си отмъщение“. Ухтанес също свързва „народа Балк“ (българите) с барсилите [Голийски, П. 2006, с. 313–314].

Вижда се, че името „българи / булхари“ в арменските извори, тясно се припокрива с барсили и с по-общото „хони“, „хони масагети“, и „бели хони“, което се потвърждава и от сирийските автори, поместващи българите в страната Барсилия. От това следва, че в този период българи и барсили са едно цяло, една общност, един народ.

По времето на Шапур II (309–379) „северните племена“ се обединяват и нахлуват през вратата Чор в Кавказка Албания. За да засили влиянието си тм, сасанидският шах изпраща войски, които да помогнат на албанците (Алуанк) и да прогонят нашествениците [Гасанов, М. 2013, с. 13–14].

На 26 май 451 г. на Аварайрското поле при река Тлмут (днес Зангмар, отделяща Ирански Азербайджан и Турция) се провежда тежката битка между въстаналите кавказки християни и персите. Благодарение на предателството на арменския нахрар (княз) Васак Сюник персите

⁶ Гаргарите – предците на чечено-ингушите или вайнахите. Името им идва от чеченското *geger* и ингушкото *gaggar* – ‘родственик’. Тогава са живели на юг от Кавказ по поречието на р. Кура.

⁷ Утик е Отена на гръко-римските автори. Гранична провинция на историческа Армения, разположена между вливането на р. Алазани в р. Кура (вратата Чор) и източната част на планинската верига Малък Кавказ (Шахдагския хребет или планината Аратис у Ухтанес, разположен на североизток от ез. Севан, с връх Шахдаг – 2901 м). Днес тази територия е в Азербайджан.

побеждават. Интересно е, че сред войските на Вардан, участват и нахрари от рода на Ванандаците, т.е. тази част от влъндурите (българите на Вунд), която вече за около 400 години живот в областта Вананд (около съвр. Карс) е арменизирана, християнизирана и станала неотменима част от ранносредновековната арменска народност.

В същото време хайландурите, съюзни на Вардан, минават прохода Чор и опустошават северните предели на Сасанидската държава, както и земите на племената, подкрепили Персия: „аланите, лбините и чилбите, нечматаките, таваспарите и хибиованите“. Елише Вартапед, главният информатор за тези събития, уточнява че страната на хайландурите се нарича „Алуандрия“ (Алуандур) и се намира зад „Дарял“. Алуанският (албански) владетел Ваче II през 459 г. с помощта на северните си съюзници – хоните хайландури, обявява независимост.

Елише съобщава, че агентите на персийския шах Пероз успяват да подкупят хоните-хайландури с много злато, за да нападнат Ваче в гръб, като минават през „Аланската врата“, или Дарял. Въпреки тежката война на два фронта. Ваче прогонва бившите си съюзници, хайландурите и отстоява независимостта си. Мовсес Каланкатвази пише за същото събитие в своята „История на страната Алуанк“, като споменава, че Ваче е нападнат от масгути, преминали през Чор. Камила Тревер смята, че и двамата автори са прави, защото се отнася за една и съща племенна група – масгутите хайландури, която е контролирала и двата прохода. Това показва, че Дарял и Чор се намират на сравнително близко разстояние [Тревер, К. 1959, с. 214, 226–230].

По произход самите хайландури вероятно са алани, обитаващи около р. Терек. Птолемей отбелязва народа олонди, обитавали по р. Алонта (Терек). Името се появява през II в. и означава ‘аланска река’ (сравни с осет. Allon-don – ‘аланска река’). Вероятно остатъци от този народ са асимилирани в местната кавказка народност табасаранци, тъй като една малка етнографска група от тях се нарича галандар [Харатян, Г. 2015, с. 165, вж. т. под линия].

Използваното название „Чор“ от арменските и грузинските летописци всъщност отговаря на прохода Цор кац (Цорския проход), който се намира при селището Джар в Закавказски район на Северен Азербайджан – област, разположена между Дагестан и Грузия. Този проход по-рано е носел името Хунсвери – „Хунските (хонските) врати“⁸, „Вратата Чор“, или „пахак Чор“⁹ (в арменските извори). От него северните племена по долините на река Аварско Коису са достигали до долините на р. Алазани и р. Йори, са притоци на р. Кура. В потвърждение на това П. К. Услар в описанието на земите, разположени южно от Главната Кавказка верига, отбелязва, че „равнината на юг от Главния Кавказки хребет планинците наричат Цор“. В етнокултурните представи на дагестанските народи „Цор“ са проходите, свързващи Дагестан с Чечения и Грузия [Халаев, З. 2014, pass.].

Цор или Цор е аварското название на цялата Алазанска долина, така че вратата Чор / Цор като историческо название, не е точно този проход, а входът / изходът към Закавказието, или това е проломът на р. Алазани в долното ѝ течение, преди да се влее в р. Кура. Неговото точно местоположение съобразно съвременната география на района е следното: той започва от р. Талачай, приток на Алазани, и завършва с пролома, образуван от р. Алазани, през Гомборския хребет. Прорязвайки хребета, Алазани се слива с р. Йори и р. Кура в Куро-Аракската низина. Днес на това място се намира големият язовир Мингчевирско водохранилище, построен през 1953–1959 г., на който е построена и Мингчевирската хидроелектростанция (в български ВЕЦ) с мощност 401,6 мегавата (фиг. 5.).

От географска гледна точка този пролом е изключително удобен за племената от Източен Кавказ, тъй като, спускайки се от планината през различните проходи, и минавайки през долината на Алазани, те влизат през пролома в Гомборския хребет, наречен „Хунски врати“ в Куро-Аракската низина, от която могат да нападнат едновременно Иверия (Грузия), Армения, и Алуанк (Кавказка Албания).

⁸ В грузински k'agi – ‘врата’ [Fähnrich, H. 2008, pp. 221–222].

⁹ В арменския „пахак“ означава ‘проход, стражева кула, стража, охрана’. Смята се, че е заемка от пахлани pāhrak – ‘защита’ [Голийски, П. 2006].

По-късните арабски източници наричат този проход „Баб либан“ или „Лбински врати“ по името на племето лпини, дало и името на Кавказка Албания¹⁰.

Аналогично у Птолемей това са „Албанските врати“. Плиний споменава сред обитателите на Албания племето лубени, живеещо в съседство със силвите (чилби на арменските автори). В арменските извори лубените са наречени лбини и лпини. Тяхната земя е Лпинк, област, разположена на левия бряг на р. Алазани. А р. Малка Алазани в арменските източници е наречена Лопнас или Лубнас, а по-късно, в средните векове – Лабан [Гейбуллаев, Г. 1986, с. 44].

В близост до „Албанските врати“ на Птолемей е съвременният Кодорски проход (в кавказки аварски *q̄bed*, акхвашки *q̄b̄da*, цезский *q̄ido*, инхокварски *qod* – стена), свързващ долината на р. Андийско Коису с най-горното течение на р. Алазани, също използван от „северните народи“ за нахлуване в Задкавказието през Алазанската долина [Хапизов, Ш. 2011, с. 12, 14–24; Сулейманова, С. 2004, с. 51–82].

3. Географията на Птолемей и Кавказките проходи

Ако погледнем картите, съставени по „Географията“ на Птолемей, ясно се вижда, че той дели Кавказките планини на няколко части: планината Корак, отделяща Иверия от Колхида, Кавказки хребет и северните предпланини, които дели на Хипийска (Конска) планина и Керавънска (Гърмяща, от гр. *κεραύνια* – ‘гръм, мълния’, което е вторична етимология, а това е местно кавказко название, в прачечено-ингушки **q̄eḡēven*, чечено-ингушки **q̄ēḡa*, бацбийски *q̄ēḡ* – скала, камък, по-късно преосмислено през гръцки) планина. Днес те се наричат с общото име Скалист хребет, което отразява древното кавказко название.

Названието „Сарматски врати“ (*Portae Sarmaticae* или *Pylae Sarmaticae*) е използвано два пъти. Първото е свързано с прохода „Дарял“, докато вторият „сарматски“ проход е разположен в Керавънските планини и отговаря на мястото, където р. Аргун прорязва Скалистия хребет за да се влее в Терек (Алонта).

Проходът „Албански врати“ (*Portae* или *Pylae Albanae*) съвпада с долината Цор (образувана от р. Талачай, преди да се влее в Алазани).

Интерес представляват и „Александровите стълбове“, които Птолемей поставя между Хипийските и Керавънските планини и отговарят на малкия проход, образуван от р. Терек, която прорязва Скалистия хребет, т.е. разделя Хипийските от Керавънските планини и продължава през Моздокската равнина на север, след което завива към Каспийско море (фиг. 6., 7., 8., 9.).

4. Местоположение на българите според „Ашхарацуїц“

Арменската география „Ашхарацуїц“, писана в VII в. и многократно допълвана от неизвестни преписвачи в следващите векове, дава следната информация: „В Сарматия лежат планините Шантаин (Керавънски у Птолемей) и Дзиақан (Хипийски), от които се спускат пет реки, вливащи се в Меотийското море. От Кавказ текат две реки: Валданис (Кубан), течаща до планината Коракс (Гарвановата планина), която започва от Кавказ и протича на северозапад между Меотийското и Понтийското море, а другата река е Псевхрос (южният ръкав на устието на Кубан, при устието му, а северният се нарича Антикит) и отделя Босфора (Кимерийския Боспор) от тези места, където се намира градът Никопс. На север от тях (местата и реката) живеят народите Тюрки и Българи. (...) От Хипийските планини (Дзиақан) избягал синът на Худбадр / Худбад (Хубраат – Кубрат). (...) „Между Българите и Понтийското море живеят народите: Гарши, Кути и Свани до (града) Питиунт (*Pityus* – Пицунда), на морския бряг е страната на Авазите (абазги), където живеят Апшилите и Абхазите до своя крайморски град Севастопол

¹⁰ Самото название Албания (Кавказка) няма нищо общо с балканската страна със същото име, или с латинското *albus* – ‘бял’. То идва от названието на народа **лпини/лбини** и техния родоначалник, **бог Алупу** (Гръмовержеца).

(Dioscurias – Сухуми) и по-нататък до реката на Дракона¹¹, по арменски Вишап, която тече от Алуан (Алуан) и отделя Абхазия от страната Егер (Мегрелия). В случая Алуан е точно земята на Аланите, а не Кавказка Албания (Алуанк). Там са земите на 46 племена. ...“. Следва подробно изброяване на тези племена [Патканов, П. 1877, Сарматия. По новому списку].

Друг интересен факт е съобщението за миграцията на Аспарух, сина на Кубрат: „... Дзиакан (Конската планина), откъдето избягал синът на Худбадр“, а в описанието на Европа се потвърждава, че става дума за Аспарух: „И (има в Тракия) две планини и реки – едната е Даноб (Дунав), която се дели на 6 ръкава и образува езеро и остров, който се нарича Пюки. На този остров живее Аспар-хрук, синът на Хубраат, който избягал от хазирите от Планината на булхарите и отишъл и прогонил на запад народа на аварите, и се заселил там“ [Патканов, П. 1877, Фракия].

Виждаме съвсем ясното определяне на планината Дзиакан (Конската планина) като „Българска планина“, откъдето тръгва Аспарух при преселението си на о-в Пюки, или о-в Певки на Птолемей (от сармато-аланско (осет.) рака – широк), съвпадащ с Бабадагския масив, който се отделя от останалата част на Малка Скития (Добруджа) със сега пресъхнал ръкав, вливал се в Черно море при Констанца. Или о-в Пюки е всъщност Онгълът.

Названието Хипийски (Конски) планини – Дзиакан, споменати в „Ашхарацуц“, съществува и днес. Така се нарича покритата с вечни снегове висока планина, разположена между Налчик и Владикавказ, делеяща Балкария от Дигория (Западна Осетия). От нейните ледници започва р. Псеқан-су, приток на р. Терек. Осетинците наричат планината Суган, което е производно на кабардинското (адигско) Тшиган и Тсуган, Шуган, означава „конска“, в кабардински *šu* – конник, *šy* – кон, *šygu* – конска каруца, *šyguš* – впрегнат кон, в абхазки и абазински *a-šyi*, *šyi*, убихски *šy* – кон [Волкова, Н. 1973, с. 109, 111]. В грузински *ts'kheni* / *šxen-i*, арменски *dzi* – кон, са абхазо-адигски заемки [Fähnrich, Н. 2008, pp. 565–56]. Първите, които обърнаха внимание на този факт в българската и световната литература, са Петър Добрев и Цветелин Степанов [Степанов, Цв. 1995, с. 5–11]!

Днес Хипийските и Керавънските планини носят общото название Скалист хребет, отговарящо на древното им местно кавказко име, който се простира от района на Туапсе и Сочи, Апшерон и Майкоп (съвр. Краснодарски край), по-точно от реките Чекупс и Псебепс (притоци на Кубан), минава през Кабардино-Балкария, Северна Осетия, Ингушия, Чечения и Дагестан и завършва на Каспийско море при устията на реките Сулак и Койсу. Това са северните подстъпи към Кавказ, които образуват общ планински масив. Западната част на Скалистия хребет до кавказкия връх Казбек отговаря на Хипийските планини, а източната част – до Каспийско море са Керавънските планини. Планината Суган е най-югоизточната и най-високата част на Хипийските планини, а като най-североизточна може да се приемат Ставрополските възвишения и губещите се в степта ниски хълмове на Ергени.

Местоположението на българите е точно определено: „Между Българите и Понтийското море живеят народите: Гарши, Кути и Свани до града Питиунт (Pityus – Пицунда), на морския бряг е страната на Авазите (абазини, абазги, или това е Базгун на Псевдо-Захарий), където живеят Апшилите и Абхазите до своя крайморски град Севастопол (Dioscurias – Сухуми) и по-нататък до реката на Дракона (Ингури), по арменски Вишап, течаща от Алуан и отделяща Абхазия от страната Егер (Мегрелия).

Кои са непосредствените съседи на българите: гарши / карши, кути и свани? Името на каршите (Kharšk') ღჷრჷრ, проф. Еремян чете като Гашк (Khašk') ღჷრჷრ – касоги, са предци на днешните адиги и кабардинци. В западноарменски буквата ღ (гим) се чете „k^h“, а в източноарменски – като „gx“, което ясно показва, че името „кхаршк“ може да се прочете и като „гхаршк).

¹¹ Реката на Дракона е р. Ингур или Ингури, която разделя Абхазия от Мегрелия. Името произлиза от мегрелското *ngver*, лазското *mgver*, в грузински *gvel*, древнокартвелски **gwel* – ‘змия’ [Fähnrich, Н. 2008, 105].

Това са т.нар. акацири, известни от други източници, според едно от аланските им названия „къасара / акъасара“ [Бгажноков, Б. 2015, с. 12 и сл.].

Касогите / акацири се появяват късно в Кавказ, едва към III / VI в. Именно с тях се свързва появата на кремационния обред от некрополите Бжид–Борисово–Дюрсо, разположени по долното течение на р. Кубан и Азовско море и на север, по поречието на р. Северски Донец. Според руския археолог А. Пьянков, очевидно носителите на кремационния обред, обитавали по поречието на Кубан и Северски Донец, са свързани със степните култури и имат тюркски или угорски произход. Това са касогите, известни още и като касахи / кашаки. Впоследствие те се смесват с автохтонните зихи и постепенно се асимилират от тях. Техните потомци са съвр. черкаси (черкези) и кабардинци [Пьянков, А. 2001, с. 198–214]. Птолемей (II в.) в своята „География“ съобщава за народ „кахаги-скити“ (кашаги-скити), обитавал по поречието на р. Яксарт (Сърдаря), което показва, че впоследствие са мигрирали на запад.

Другият народ са т.нар. „кути“ (Kuthk') $\Phi\mu\tau\tau\epsilon\rho$. Днес последните техни представители, Хъэтыкъяуй, едно от адигските племена живеят в аула Хатукай, разположен на мястото на сливането на реките Лаба и Кубан. Че най-вероятно хатукайците са въпр. кути, се подкрепя и от средновековното им название – кодъйкой, според описанието на Джовани де Лука от XVII в. [Схатум, Р., 2009, pass.]. Те са потомците на съобщеното от Ксенофонт (V в. пр. н. е.) племе койти (кути / квети), съседни на колхите.

И третият народ – свани (Suank') $\mathcal{U}\lambda\sigma\mu\rho$ – е достатъчно известен – западните грузинци, жителите на областта Сванетия, намираща се в най-северозападните части на Грузия и граничеща с Абхазия, Кабардино-Балкария и Дигория (Северна Осетия).

Българите не обитават отдалечените райони на Ергени или Донецкия кръж, както по-върхностно се тълкуват историко-географските данни, а са непосредствени съседни на сваните (западните грузинци) и абхазо-адигските племена и са обитавали земите на съвр. Кабардино-Балкария.

Относно връзката Балкария – Балк – българи в осетниските предания, известни като „Нартски епос“, се срещат хидронимът и топонимът Бълк / Балк (Bælk), река, приток на Терек и областта, през която преминава, или Балгийско поле (фиг. 10.). Това е съвр. р. Малка, протичаща през Кабардино-Балкария и вливаща се в Терек. Тя е дълга 210 км и започва от северните склонове на Елбрус. Кабардинците и днес я наричат с името Балк. Понятието Балгийско поле, или полето Балг (Bælgæ), използвано в „Нартския епос“, очевидно се отнася за прилежащите равнини, през които протича реката в посока на север [Байрамуков, У. 2012, с. 259, 467].

Според руския лингвист и етнограф, изследовател на кабардинския език и кабардинците Лев Григоревич Лопатинский (1842–1922), съвр. название Балкария, произлиза именно от хидронима Балк (Малка – Бълк) [Лопатинский, Л. 1890, с. 70]. Всъщност, топонимът и хидронимът идват от названието българи (булкари в „Историята“ на Мовсес Хоренаци) и показва, че древните българи са обитавали Западен Кавказ и са оставили своето име в названието Балкария¹², което днес е единствената останала българска следа в Кавказ, надживяла столетията. В абхазкия вариант на „Нартския епос“ се споменава „курган ната Балкъаца“ (хълма на нарта Балк) [Дзицойтый, Ю. 1992, с. 190, 86, 120–121 59, 62, 86–87].

Българският етноним се появява и в образа на елдара Бæлгъа (или нарта Балк), чийто земи са в равнините на север, или равнината на Бæлгъа. Той е много богат, има много стада и както се вижда Балгийското поле, или Балгийската степ, са неговите владения.

И това е важно да се разбере предвид опитите на някои тюрколози, като Андраш Рона-Таш, противно на всякаква логика да „поставят“ Кубратова България между Днестър и Дон, в желанието си да „скъсат“ всякаква връзка с Кавказ и да обявят българите за късни тюркски племена, с произход от остатъците на хуните, кутригурите и утигурите [Рона-Таш, А. 2005,

¹² Съвр. балкарци са късно куманско (половецко) население, което няма нищо общо със древните българи въпреки несъстоятелните напъни на съвр. балкарска историческа наука да докаже, че балкарците са преки наследници на „древните тюрки“ – българите!

с. 116–118]. За съжаление много наши автори се подведоха по тази инерция (Р. Рашев, Г. Атанасов).

Южната граница на българската земя в Кавказ е добре очертана. Що се отнася до северната, тя не е посочена в „Ашхарацуйц“, но може да се проследи по археологическите находки. Между реките Днестър и Дон и на юг от Дон до устието на Кубан е разпространен по-особен погребален обред, наречен тип „Сивашовка“ (с придружаващо конско погребение / или наличие на части от коня – глава, кожа, крайници, и поставянето на мъртвия в срубообразна дървена конструкция рама, в гробна яма или странична ниша – подбой). Между Черно море, устието на Кубан и р. Псекупс е разпространен друг погребален обред с кремации, останал от касогите. Погребенията от групата „Сивашовка“ точно съвпадат с обитаването на кутригурите и утигурите според изворите.

За самите българи (уногондурите) остава територията по средното и горното течение на р. Кубан, Кабардино-Балкария, Кисловодск, Краснодар, северните склонове на хребета Суган / Дзиакан, Северна Осетия, където са съседи на абхазите (кути / хетукайци) и сваните, а на изток – до р. Черек, или до самата р. Терек, по поречието на р. Балк / Малки, откъдето започват земите на аланите (Страната Алуандрия, хайландурите на Елише), очертани от катакомбния погребален обред (фиг. 11.).

Почувствали се достатъчно силни, българите покоряват касогите, кутригурите и утигурите и Кубрат създава своята „Стара и голяма“ България. След нейния разпад основната група от българите – „уногундури“, водена от Аспарух, напуска земите си в Балкария, Осетия, Северното Предкавказие и Краснодарския край и се преселва на запад към устието на р. Дунав, но по пътя си увлича със себе си както част от общността на кашаките / касоги, практикуващи кремацията като погребален обред, така и утигури и кутригури (котраги), а вероятно и представители на други сродни племена, практикуващи трупополагане със съпътстващо погребение с кон или части от него, тип „Сивашовка“. Така изучаването на погребалните обреди (класически сарматски, тип „Сивашовка“ и кремация) показва, че Аспаруховите българи са нехомогенна трикомпонентна общност, съставена от основен управляващ „късносарматски“ български елит, значително по-малотрайна кутругуро-утигурска група с вероятен сармато-угорски произход и по-голяма (~ 40% от езическите погребения) алтайскоезична пратюркска „кашакска“ съюзна общност. Всички те в следващите векове формират българския ранносредновековен етнос, възникнал като сармато-алтайска симбиоза. Впоследствие към него се добавят представителите на завареното население, покорените авари в началото на IX в. и подчинените славянски племена. Специално за тези „каси“ или „кашаги“ може да мислим че са оставили топонима Каспичан, в близост до който са открити два български езически биритуални некропола – до с. Кюлевча и гр. Нови пазар. Възможно е самоназванието им да е каспичи, от етнонима кас, каси и пратюркското (чувашко) рёçik, рёçёк, в унгарски picsike, picí, picike, марийски рыçrik – малък, в древнотюркски biçä, biçä – малък, отрязан, отделен, biçuq – половина [Федотов, М. 1996-1, с. 429–430; Древнетюркский словарь..., 1969, с. 98, 105].

Също от тях вероятно са останали и българското лично име Кашо, Кашин, Кашул и фамилието име Кашев(и), въпреки повърхностното, невярно тълкуване на Заимов като производно на името Камен [Заимов, Й. 2004, с. 171, 192].

Българите, които остават в Кавказката родина, се смесват с асиаги (есегели), алани, савири и др. племена, като подчинено население на хазарите. Една част от българите (барсилите) обитава в същинските хазарски земи (съвр. Дагестан, гр. Булкар-балк). Други по-късно през VIII в. под натиска на арабската експанзия се преселват в Северното Черноморие, където формират салтово-маяцката култура (общността „Черна България“), а трети заедно с аланите, асиагите, барсилите и савирите се изтеглят към Средното Поволжие в търсене на по-спокойни места, където към края на VIII и в началото на IX в. създават Волжка България.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

Агатангелос, 2004 – Агатангелос. История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатына. Ереван: „Наири“, 2004 < <http://vehi.net/istoriya/armenia/agathangelos/ru/index.html> > (доступен: апрел 2021). [Agatangelos. Istoriya Armenii. Perevod s drevnearmyanskogo, vstupitel'naya stat'ya i kommentarii K. S. Ter-Davtyan i S. S. Arevshatyana. Yerevan: „Nairi“, 2004 < <http://vehi.net/istoriya/armenia/agathangelos/ru/index.html> > (dostpen: april 2021).]

Адыги, балкарцы и карачаевцы..., 1974 – Адигиры, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. Составление, редакция, переводов, введение и вступительные статьи к текстом В. К. Гарданова. Нальчик: „Эльбрус“, 1974. < <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Lucca/text1.phtml?id=7069> > (доступен: апрел 2021). [Adigiry, balkartsy i karachayevtsy v izvestiyakh yevropeyskikh avtorov XIII–XIX vv. Sostavleniye, redaksiya, perevodov, vvedeniye i vstupil'nyye stat'i k tekstem V. K. Gardanova. Nal'chik: „Elbrus“, 1974. < <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Lucca/text1.phtml?id=7069> > (dostpen: april 2021).]

Гаглойти, Ю. С. 1999–2000 – Ю. С. Гаглойти. Аланика. Сведения греко-латинских, византийских, древнерусских и восточных источников об аланах-ясах. Составление и комментарии Ю. С. Гаглойти. – Дарьял. Литературно-художественный и общественно-политический журнал, 1999, № 1–4; 2000, № 1–3 < <http://www.darial-online.ru/> > (доступен: апрел 2021). [Yu. S. Gagloyti. Alanika. Svedeniya greko-latinskikh, vizantiyskikh, drevnerusskikh i vostochnykh istochnikov ob alanakh-yasakh. Sostavleniye i kommentarii Yu. S. Gagloyti. – Dar'yal. Literaturno-khudozhestvennyy i obshchestvenno-politicheskiy zhurnal, 1999, № 1–4; 2000, № 1–3 < <http://www.darial-online.ru/> > (dostpen: april 2021).]

Известия древних писателей..., 1884 – Известия древних писателей о Кавказе. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Часть I. Тифлис, 1884. < http://apsnyteka.narod2.ru/k/izvestiya_drevnih_pisatelei_o_kavkaze_otdel_1/index.html > (доступен: апрел 2021). [Izvestiya drevnikh pisateley o Kavkaze. Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza. Chast' I. Tiflis, 1884. < http://apsnyteka.narod2.ru/k/izvestiya_drevnih_pisatelei_o_kavkaze_otdel_1/index.html > (dostapen: april 2021).]

Иованнес Драсханакертци. История..., 1986 – Иованнес Драсханакертци. История Армении. гл. 1. < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/D.phtml> > (доступен: апрел 2021). [Iovannes Draskhanakertsi. Istoriya Armenii. gl. 1. < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/D.phtml> > (dostapen: april 2021).]

Захария Митиленский, 1939 – Захарий Митиленский. История. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. кн. 12. гл. 7. – Вестник древней истории, 1939, № 1 < <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text1.phtml?id=526> > (доступен: апрел 2021). [Zakhariy Mitilenskiy. Istoriya. Siriyskiy istochnik VI v. o narodakh Kavkaza. kn. 12. gl. 7. – Vestnik drevney istorii, 1939, № 1 < <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text1.phtml?id=526> > (dostpen: april 2021).]

Картлис Цховреба, 2008 – Картлис Цховреба. История Грузии. Тбилиси: Артануджи, 2008. < <http://science.org.ge/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxovreba%202012%20Rus.pdf> > (доступен: апрел 2021). [Kartlis Tskhovreba. Istoriya Gruzii. Tbilisi: Artanudzhi, 2008. < <http://science.org.ge/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxovreba%202012%20Rus.pdf> > (dostapen: april 2021).]

Латишев, В. В. 2010 – В. В. Латишев. География Птолемея, по В. В. Латышеву. Перевод И. П. Цветкова. < <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-v-proizvedenijah-ant/klavdii-ptolemei-geografija.html> > (доступен: апрел 2021). [V. V. Latishev. Geografiya Ptolemeya, po V. V. Latyshevu. Perevod I. P. Tsvetkova. < <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-v-proizvedenijah-ant/klavdii-ptolemei-geografija.html> > (dostpen: april 2021)].]

Мовсес Хоренаци, 1990 – Мовсес Хоренаци. История Армении. Ереван: изд. „Айастан“, 1990, кн. 2, гл. 6. < <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html> > (доступен: апрел 2021). [Movses Khorenatsi. Istoriya Armenii. Yerevan: izd. „Ayastan“, 1990, kn.2, gl. 6. < <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html> > (dostpen: april 2021)].]

Патканов, К. 1877 – К. Патканов. Армянская география VII века по Р. Х. (Приписывавшаяся Моисею Хоренскому). Санкт-Петербург, 1877. < http://apsnyteka.org/1233-armyanskaya_geografiya.html > (достъпен: април 2021). [K. Patkanov. Armyanskaya geografiya VII veka po R. Kh. (Pripisyvavshayasya Moiseyu Khorenskomu). Sankt-Peterburg, 1877. < http://apsnyteka.org/1233-armyanskaya_geografiya.html > (dostpen: april 2021).]

Пигулевская, Н. 1941 – Н. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941. [N. Pigulevskaya. Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR. Moskva, 1941.]

Подбрани извори..., 2002 – Подбрани извори за Българската история. Т. 1. София: Тангра-Танакра, 2002. [Podbrani izvori za Blgarskata istoriya. T. 1. Sofia: Tangra-Tanakra, 2002.]

Страбон. География, 1964 – Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. Москва: „Ладомир“, 1994. < <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1267868495> > (достъпен: април: 2021). [Strabon. Geografiya v 17 knigakh. Reprintnoye vosproizvedeniye teksta izdaniya 1964 g. Moskva: „Ladomir“, 1994. < <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1267868495> > (dostpen: april: 2021).]

Jan Pieter N. Land. 1870. – Jan Pieter N. Land. Anecdota Syriaca. Vol. 3. Zachariae episcopi Mitylenes aliorumque scripta historica graece plerumque deperdita: < <https://archive.org/details/AnecdotaSyriacaCollegitEdExplicuitI> > (достъпен: април 2021 г.)

Moïse de Khorène, 1836 – Moïse de Khorène. L'Histoire de la Grande-Arménie. Paris, 1836 < ftp://ftp.bnf.fr/560/N5607106_PDF_1_-1DM.pdf > (достъпен: април 2021).

Ravennatis Anonymi, – Ravennatis Anonymi. Cosmographia, liber-IV, < <http://encyclopedie.arbre-celtique.com/cosmographie-de-ravenne-6237.htm> > (достъпен: април 2021).

Tabula Peutingeriana – Tabula Peutingeriana Segmentum XI и (Месопотамия, Персида, Арабия): < <http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html> > (достъпен: април 2021).

Zachariah of Mitylene, 1899 – Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle. Book 12., Chapter VII: < <http://www.tertullian.org/fathers/zachariah12.htm> > (достъпен: април 2021).

Публикации / Publications

Арутинян, А. 2016. – А. Арутинян. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н. э. – III в.): Динамика межгосударственных границ и административно-территориального деления. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.03 – всеобщая история (история древнего мира). Белгород, 2016: < http://dekanat.bsu.edu.ru/f.php/1/disser/case/filedisser/filedisser/715_ARUTYUNYAN_A.ZH._DISS_ITOG_ITOG.pdf > (достъпен: април 2021). [A. Arutinyan. Drevnyaya Armeniya mezhdru Vostochnym Sredizemnomor'yem i Iranom (II v. do n. e. – III v.): Dinamika mezghosudarstvennykh granits i administrativno-territorial'nogo deleniye. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk Spetsial'nost' 07.00.03 – vseobshchaya istoriya (istoriya drevnego mira). Belgorod, 2016.: < http://dekanat.bsu.edu.ru/f.php/1/disser/case/filedisser/filedisser/715_ARUTYUNYAN_A.ZH._DISS_ITOG_ITOG.pdf > (dostpen: april 2021).]

Багратиони, Д. 1971 – Д. Багратиони. История Грузии. Тбилиси: изд. „Мецниереба“, вж. Отделение I. О царях Парнаозианского поколения, § 62 < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/B.phtml?id=2042> > (достъпен: април 2021). [D. Bagrationi. Istoriya Gruzii. Tbilisi. izd. „Metsniyereba“, vzh. Otdeleniye I. O tsaryakh Parnaozianskogo pokoleniya, § 62 < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/B.phtml?id=2042> > (dostapen: april 2021).]

Байрамуков, У. 2012 – У. Байрамуков. Нартиада – опыт сравнительного анализа. Черкесск, 2012. [U. Bayramukov. Nartiada – opyt sravnitel'nogo analiza. Cherkessk. 2012.]

Бгажноков, Б. 2015 – Б. Бгажноков. Аланские названия адыгских племен Северного Кавказа и Крыма. Материалы Круглого стола «Проблемы генеалогии и этнонимии народов Северного Кавказа» памяти Анатолия Ахмедовича Максидова (г. Нальчик, 17 октября 2014 г.). Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015, 11–24. < www.kbigi.ru/fmedia/izdat/ebibl/Maksidov.pdf > (достъпен: април 2021). [B. Bgazhnikov. Alanskiye nazvaniya adygskikh plemen Severnogo Kavkaza i Kryma. Materialy Kruglogo stola «Problemy genealogii i etnonimiki narodov Severnogo Kavkaza» pamyati Anatoliya Akhmedovicha Maksidova (g. Nalchik, 17 oktyabrya 2014 g.). Nal'chik: Izdatel'skiy otdel KBIGI, 2015, 11–24. < www.kbigi.ru/fmedia/izdat/ebibl/Maksidov.pdf > (dostapen: april 2021).]

Велиев, С. 1983 – С. Велиев. Древний, древний Азербайджан. Историко-географические очерки. Гянджлик, 1983. < http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/drev_azer.pdf > (достъпен: април 2021). [S. Veliyev. Drevniy, drevniy Azerbaydzhan. Istoriko-geograficheskiye ocherki. Gyandzhlik, 1983. < http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/drev_azer.pdf > (dostapen: april 2021).]

Волкова, Н. Г. 1973 – Н. Г. Волкова. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва: Наука, 1973. [N. G. Volkova. Etnonimy i plemennyye nazvaniya Severnogo Kavkaza. Moskva: Nauka, 1973.]

Габуев, Т. 1999 – Т. Габуев. Ранняя история алан (по данным письменных источников) Владикавказ: „Иристон“, 1999. [T. Gabuyev. Rannaya istoriya alan (po dannym pis'mennykh istochnikov) Vladikavkaz: „Iriston“, 1999.]

Гаджиев, М. 2008 – М. Гаджиев. Даг-бар – Великая кавказская стена. Сборник Дагестанские святыни, книга-2. Древний город, Дагестана. Оборонительные сооружения. Махачкала, 2008. [M. Gadzhiyev. Dag-bar – Velikaya kavkazskaya stena. Sbornik Dagestanskiye svyatyni, kniga-2. Drevnyye gorod, Dagestana. Oboronitel'nyye sooruzheniya. Makhachkala, 2008.]

Гаджиев, М. 2014 – М. Гаджиев. К этимологии топонима Джалган. The 1st International Conference On Tati Studies Programme And Abstracts 16-17 May, 2014, Yerevan. Yerevan, 2014. [M. Gadzhiyev. K etimologii toponima Dzhalgan. The 1st International Conference On Tati Studies Programme And Abstracts 16-17 May, 2014, Yerevan. Yerevan, 2014.]

Гаршин, Ш. 2005 – Ш. Гаршин. Сирийский алфавит и его потомки. Несторианское письмо. Электронная публикация: Сайт Игоря Гаршина. < <http://www.rbardalzo.narod.ru/4/nestor.html> > (доступен: апрель 2021). [Sh. Garshin. Siriyskiy alfavit i yego potomki. Nestorianskoye pis'mo. Elektronna publikatsiya: Sayt Igorya Garshina. < <http://www.rbardalzo.narod.ru/4/nestor.html> > (dostapen: april 2021).]

Гасанов, М. 2009 – М. Гасанов. К вопросу о внешнеполитических факторов развития Дагестана в раннем средневековье. Дагестан и Булгары. – Известия ДГПУ, №3(8), 2009. < http://izvdgpu.ru/upload/OG/og_2009_3.pdf > (доступен: апрель 2021). [M. Gasanov. K voprosu o vneshnepoliticheskikh faktorov razvitiya Dagestana v rannem srednevekov'ya. Dagestan i Bulgary. – Izvestiya DGPU, №3(8), 2009. < http://izvdgpu.ru/upload/OG/og_2009_3.pdf > (dostapen: april 2021).]

Гасанов, М. 2013 – М. Гасанов. К вопросу о роли Дербенда (Дербента) во взаимоотношениях народов Кавказа со славянами (русами) в раннем средневековье. – Известия ДГПУ (Дагестанский государственный педагогический университет), 2013, № 3, 6–11. [M. Gasanov. K voprosu o roli Derbenda (Derbenta) vo vzaimootnosheniyakh narodov Kavkaz aso slavyanami (rusami) v rannem srednevekov'ya. – Izvestiya DGPU (Dagestanskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet), 2013, № 3, 6–11.]

Гейбулаев, Г. А. 1986 – Г. А. Гейбулаев. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование) Баку: „Элм“, 1986. [G. A. Geybulayev. Toponimiya Azerbaydzhana (istoriko-etnograficheskoye issledovaniye) Baku: „Elm“, 1986.]

Гейбуллаев, Г. А. 1991 – Г. А. Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование) Баку: „Элм“, 1991. [G. A. Geybullayev. K etnogenezu azerbaydzhantsev (istoriko-etnograficheskoye issledovaniye) Baku: „Elm“, 1991.]

Голийски, П. 2006 – П. Голийски. Българите в Кавказ и Армения (II–X в.) София: Тангра–Танакра, 2006. [P. Goliyski. Balgarite v Kavkaz i Armeniya (II–X v.) Sofia: Tangra–Tanakra, 2006.]

Джафаров, Ю. 1993 – Ю. Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993. [Yu. Dzhafarov. Gunny i Azerbaydzhan. Baku, 1993.]

Дзищойтый, Ю. 1992 – Ю. Дзищойтый. Нарты и их соседи: Географические и этнические названия в нартовском эпосе. Владикавказ, 1992. [Yu. Dzitstsoytyu. Narty i ikh sosedi: Geograficheskiye i etnicheskiye nazvaniya v nartovskom epose. Vladikavkaz, 1992.]

Древнетюркский словарь..., 1969 – Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969. [Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad, 1969.]

Займов, Й. 2004 – Й. Займов. Български именник. София, 2004. [Y. Zaimov. Balgarski imennik. Sofia, 2004.]

Казиханова (Гусейнова), А. А. 2000 – А. А. Казиханова (Гусейнова). Этапы расселения тюркоязычных народов на территории приморского Дагестана в раннесредневековую эпоху. 1.3. Каспийские ворота как граница оседло-земледельческого и скотоводческого миров. Электронная публикация < <http://www.hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazychnih-narodov.html> > (доступен: апрель 2021). [A. A. Kazikhanova (Guseynova). Etagy rasseleniya tyurkoyazychnykh narodov na territorii primorskogo Dagestana v rannesrednevekovuyu epokhu. 1.3. Kaspyskiye vorota kak granitsa osedlo-zemledel'cheskogo i skotovodcheskogo mirov. YElektronna publikatsiya < <http://www.hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazychnih-narodov.html> > (dostapen: april 2021).]

Коцоев, А. 2016 – А. Коцоев. Кавказские, или Каспийские ворота. – Народы Кавказа, 2016, №2, < http://www.caucasus-news.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=151&Itemid=53 > (доступен: апрيل 2021). [A. Kotsoyev. Kavkazskiye, ili Kaspiyskiye vorota. – Narody Kavkaza, 2016, №2, < http://www.caucasus-news.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=151&Itemid=53 > (dostapen: april 2021).]

Лопатинский, Л. 1890 – Л. Лопатинский. Русско-кабардинский словарь с указателем и краткой грамматикой. Тифлис, 1890. < https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003658214/ > (доступен: април 2021). [L. Lopatinskiy. Russko-kabardinskiy slovar' s ukazatelem i kratkoy grammatikoy. Tiflis, 1890. < https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003658214/ > (dostapen: april 2021).]

Лордкипанидзе, Г. 2010 – Гурам Лордкипанидзе. Парадигма Запад-Восток и античная Грузия. – Кавказ & Глобализация, 2010, № 4, 183–191. [Guram Lordkipanidze. Paradigma Zapad-Vostok i antichnaya Gruzija. – Kavkaz & Globalizatsiya, 2010, № 4, 183–191.]

Меликишвили, Г., Лордкипанидзе, О. 1989 – Г. Меликишвили, О. Лордкипанидзе. Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Том 1. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. Тбилиси, 1989. < <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/> > (доступен: април 2021). [G. Melikishvili, O. Lordkipanidze. Ocherki istorii Gruzii (v 8-i t.). Tom 1. Gruzija s drevneyshikh vremen do IV v. n. e. Tbilisi, 1989. < <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/> > (dostapen: april 2021).]

Нагиев, Ф. 2014 – Ф. Нагиев. Дербент – Колыбель трех религий на Кавказе. < http://www.nagiev-clan.ru/publ/derbent_kolybel_trekh_religij_na_kavkaze/1-1-0-62 > (доступен: април 2021). [F. Nagiyev. Derbent – Kolybel' trekh religiy na Kavkaze. < http://www.nagiev-clan.ru/publ/derbent_kolybel_trekh_religij_na_kavkaze/1-1-0-62 > (dostapen: april 2021).]

Пьянков, А. В. 2001 – А. В. Пьянков. Касоги / касахи / кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. – В: Материалы и исследования по археологии Кубани. Вып. 1. Краснодар, 2001, 18–34. [A. V. P'yankov. Kasogi / kasakhi / kashaki pis'mennykh istochnikov i arkheologicheskiye realii Severo-Zapadnogo Kavkaza. – V: Materialy i issledovaniya po arkheologii Kubani. Vyp. 1. Krasnodar, 2001, 18–34.]

Рона-Таш, А. 2005 – А. Рона-Таш. Хазары и мадьяры. – В: Сб. Хазары. Евреи и славяне. Том 16. Москва, 2005. < <http://suvary.rf/ru/node/1079> > (доступен: април 2021). [A. Rona-Tash. Khazary i mad'yary. – V: Sb. Khazary. YEvrei i slavyane. Tom 16. Moskva, 2005. < <http://suvary.rf/ru/node/1079> > (dostapen: april 2021).]

Сулейманова, С. 2013 – С. Сулейманова. Локализации городов, проходов и путей Кавказской Албании по сведениям древних источников. – Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası Bakı, 2013, № 2. Электронна публикация: < <https://www.academia.edu/12663396/> > (доступен: април 2021). [S. Suleymanova. Lokalizatsii gorodov, prokhodov i putey Kavkazskoy Albanii po svedeniyam drevnikh istochnikov. – Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası Bakı, 2013, № 2. YElektronna publikatsiya: < <https://www.academia.edu/12663396/> > (dostpen: april 2021).]

Сулейманова, С. 2004 – С. Сулейманова. Этнополитическая история Северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках. – Сб. Известия национальной Академии наук Азербайджана. Серия истории, философии и права, 2004, № 4, 51–82. Электронна публикация: < <https://www.academia.edu/13177166/> > (доступен: април 2021). [S. Suleymanova. Etnopoliticheskaya istoriya Severo-zapadnoy Albanii v svete arkhetipov v mestnykh istochnikakh. – Sb. Izvestiya natsional'noy Akademii nauk Azerbaydzhana. Seriya istorii, filosofii i prava, 2004, № 4, 51–82. Elektronna publikatsiya: < <https://www.academia.edu/13177166/> > (dostapen: april 2021).]

Степанов, Ц. 1995 – Ц. Степанов. О локализации «Великой Болгарии» Кубрата. – Bulgarian Historical Review, 1995, № 2, 5–11. [Ts. Stepanov. O lokalizatsii «Velikoy Bolgarii» Kubrata. – Bulgarian Historical Review, 1995, № 2, 5–11.]

Схатум, Р. 2009 – Р. Схатум. О времени переселения адыгов на Центральный Кавказ. – Историко-археологический альманах, кн. 9. Армавир–Краснодар–Москва, 2009 < <http://www.aheku.org/articles/russian/hist/2774> > (доступен: април 2021). [R. Skhatum. O vremeni pereseleniya adygov na Tsentral'nyy Kavkaz. – Istoriko-arkheologicheskiy al'manakh, kn. 9. Armavir–Krasnodar–Moskva, 2009 < <http://www.aheku.org/articles/russian/hist/2774> > (dostapen: april 2021)]

Тер-Григорян-Демьянюк, Н. 1985 – Н. Тер-Григорян-Демьянюк. Полководческая деятельность армянского царя Арташеса Первого, 1985. < <http://www.iatp.am/culture/library/Artashes.pdf> > (доступен: април 2021). [N. Ter-Grigoryan-Dem'yanyuk. Polkovodcheskaya deyatel'nost' armyanskogo tsarya Artashesa Pervogo, 1985. < <http://www.iatp.am/culture/library/Artashes.pdf> > (dostapen: april 2021).]

Тревер, К. 1959 – К. Тревер. Общество и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э., Москва–Ленинград, 1959. [K. Trever. Obshchestvo i kul'ture Kavkazskoy Albanii IV v.do n. e. – VII v. n. e., Moskva–Leningrad, 1959.]

Федотов, М. 1996. – М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, том 1 (А–Р). Чебоксары, 1996. [M. Fedotov. Etimologicheskii slovar' chuvashskogo yazyka, tom 1 (A–R). Cheboksary, 1996.]

Халаев, З. 2014 – З. Халаев. О некоторых топонимах Алазанской долины раннего средневековья (в свете античных и древних источников) – < <http://www.gramota.net/materials/3/2014/11-2/48.html> > (доступен: апрيل 2021). [Z. Khalayev. O nekotorykh toponimakh Alazan'skoy doliny rannego srednevekov'ya (v svete antichnykh i drevnykh istochnikov) < <http://www.gramota.net/materials/3/2014/11-2/48.html> > (dostapen: april 2021).]

Хапизов, Ш. 2011 – Ш. Хапизов. Поселения Джарского общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье). Махачкала, 2011. [Sh. Kharizov. Poseleniya Dzharskogo obshchestva (istoriko-geograficheskoye i etnograficheskoye opisaniye mikroregiona v Vostochnom Zakavkaz'ye). Makhachkala, 2011.]

Харатян, Г. 2015 – Г. Харатян. „Алванские“ этнонимы армянских источников в современной ономастике лезгиноязычных народов. – В: Albania Caucasia. Сборник статей. Выпуск I. Ответственные редакторы: А. К. Аликберов, М. С. Гаджиев. Москва, 2015. < https://www.academia.edu/39245688/Albania_Caucasia > (доступен: април 2021). [G. Kharatyan. „Alvanskiye“ etnonimy armyanskikh istochnikov v sovremennoy onomastike lezginoyazychnykh narodov. – V: Albania Caucasia. Sbornik statey. Vypusk I. Otvetstvennyye redaktory: A. K. Alikberov, M. S. Gadzhiev. Moskva, 2015. < https://www.academia.edu/39245688/Albania_Caucasia > (dostapen: april 2021).]

Эмин, Н. 1861. – Н. Эмин. Всеобщая история Вардана Великого. Москва, 1861 < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/V.phtml?id=2043> > (доступен: април 2021). [N. Emin. Vseobshchaya istoriya Vardana Velikogo. Moskva, 1861 < <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/V.phtml?id=2043> > (dostapen: april 2021).]

Dickens, M. 2010. – M. Dickens. The three Scythian brothers an extrat from the Chronicle of Michael the Great. – Parole de l'Orient, 35, 2010, 1–24. https://www.academia.edu/1894295/The_Three_Scythian_Brothers_an_Extract_from_the_Chronicle_of_Michael_the_Great (доступен: април 2021).

Fähnrich, H. 2007 – Heinz Fähnrich. Kartwelisches Etymologisches Wörterbuch. Leiden, Boston, 2007.

Isarlov, R. M. 1900 – M. Rafaël Isarloff. Histoire de Géorgie, Paris, 1900 < <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56072981.texteImage> > (доступен: април 2021).

Nikolayev, S., Starostin, S. 1994. – A North Caucasian etymological dictionary. Moskow. вж. база-данные North Caucasian etymology < <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=wygnnl> > (доступен: април 2021).

Oukhtanès d'Ourha, 1870. – Oukhtanès d'Ourha. Histoire en trois parties, Volumes 1 à 2, dans Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie: Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, vol. 1 à 2, trad. et introduction de Marie-Félicité Brosset, 1re livraison, Saint-Petersbourg, 1870 < https://books.google.bg/books?id=BK09AAAAYAAJ&pg=PA206&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false > (доступен: април 2021).

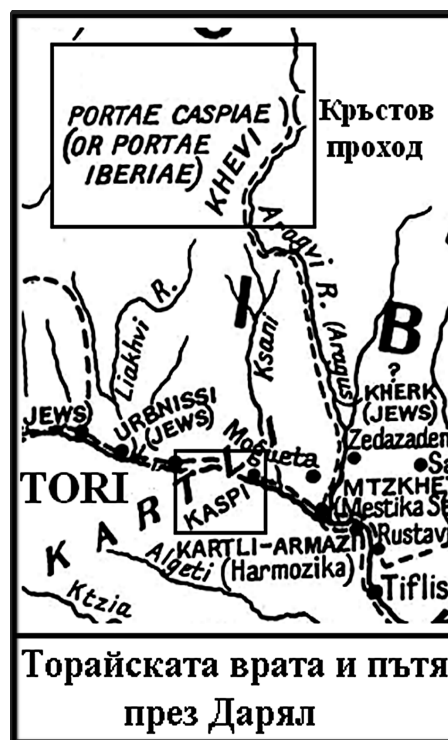
Soukry, A. 1881 – A. Soukry. Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Venice, 1881 < <http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ashxaracoyc1881.pdf> > (доступен: април 2021).



Фиг. 1.



Фиг. 2.



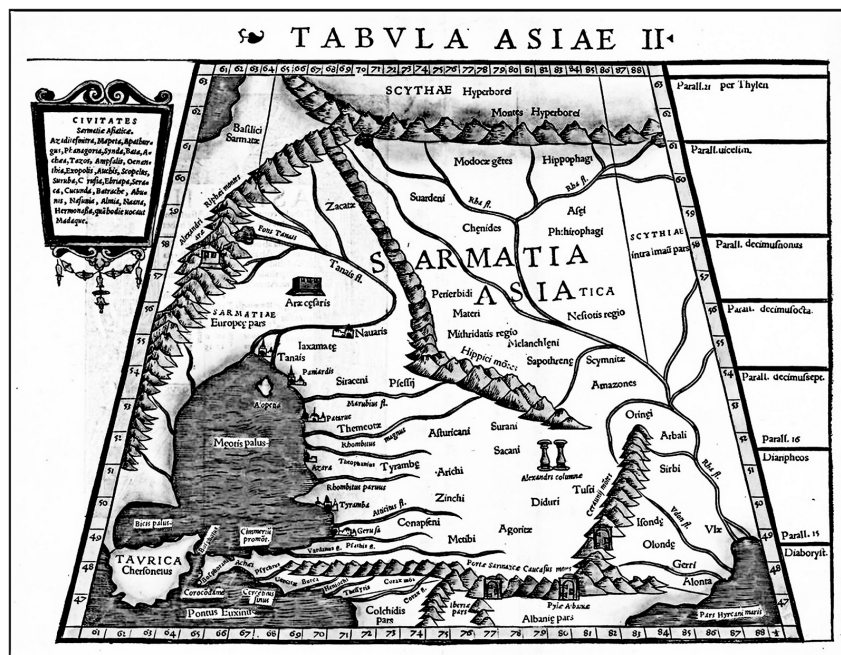
Фиг. 3.



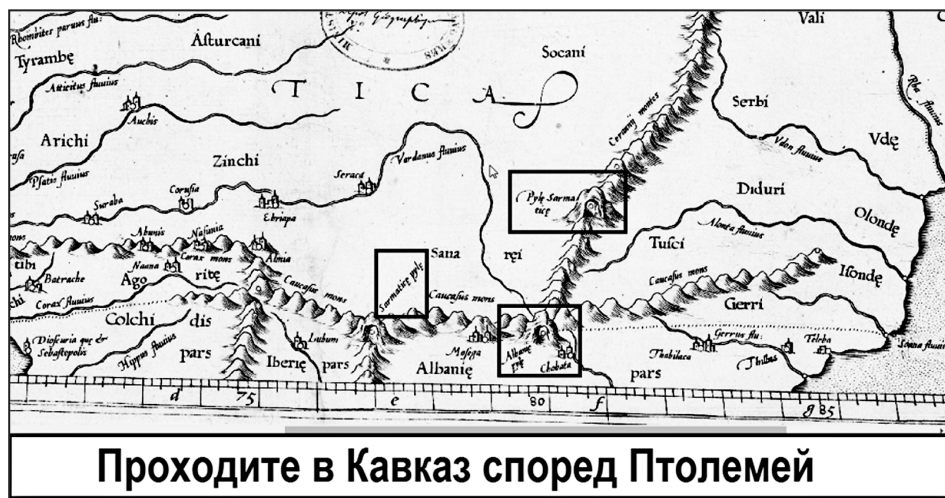
Фиг. 4.



Фиг. 5.



Фиг. 6.



Фиг. 7.



Фиг. 8.



Фиг. 9.



Фиг. 10.



Фиг. 11.